

Милорад ЈОВАНОВИЋ, архивски саветник
Историјски архив „Средње Поморавље“
Јагодина

АРХИВСКА ГРАЂА О СУЂЕЊИМА НАРОДНИМ НЕПРИЈАТЕЉИМА У МОРАВСКОМ ОКРУГУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

САЖЕТАК: Проблеми заштите и коришћења архивске грађе о суђењима „народним непријатељима“ после Другог светског рата у социјалистичкој Југославији, представљени су на примеру Фонда Окружног суда - Светозарево. Фонд је преузет 1988. године од Окружног суда у Светозареву. Садржи судске предмете за кривична дела која су суђена на основу Уредбе о војним судовима НОВ од 24. маја 1944. године и Закона о кривичним делима против народа и државе од 15. августа 1945. године. Војни суд Крагујевачке војне области (Веће при команди јагодинског војног подручја) судио је „народним непријатељима“ од фебруара 1945. на основу Уредбе о војним судовима. По ступању на снагу Закона о кривичним делима против народа и државе, у првом степену судили су окружни народни судови за кривична дела цивилних лица, као и војних лица нижег ранга.

Проблеми са којима смо се суочили радећи на овом фонду, начини њиховог превазилажења и комплексна решења, која захтевају ангажовање државних институција на свим нивоима, представљају скроман допринос проучавању архивске грађе која је настала у периоду државног социјализма некадашње Југославије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: окружни народни суд, окружни суд, војни суд, народни непријатељи, кривично дело против народа и државе, ратни злочин, судски предмет, пресуда, архивска грађа

Архивска грађа о суђењима народним непријатељима¹ у Моравском округу

Током и непосредно после Другог светског рата, у периоду настанка социјалистичког друштва у Југославији, у име револуционарне правде

¹ Термин *државни и народни непријатељи* дефинисан је Уредбом о војним судовима од 1944. године и најчешће је коришћен у судским предметима. Творци новог режима у тадашњој Југославији преузели су синтагму *непријатељи народа*, која је настала у Совјетском Савезу у време Стаљинових *чистки*, в. Momčilo Mitrović, *Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata*, Dijalog povjesničara-istoričara 6, Zagreb 2002.

страдали су многобројни појединци и породице. Војно и цивилно судство судило им је за дела против народа и државе, а пресуде изрицане у име народа за које је предвиђена смртна или временска казна, доносиле су и споредне мере, у виду губитка грађанске части и конфискације имовине осуђеника.

Због актуелности питања које су отворила нова друштва и државе некадашње социјалистичке Југославије, архивска грађа о судским процесима после Другог светског рата за дела против народа и државе добила је на значају.

Архивска грађа о суђењима *народним непријатељима* у Моравском округу припада Фонду Окружног суда у Светозареву (1945–1977). Преузета је у несређеном стању, без судских уписника 1988. године и била је смештена у 9 металних сандука и 5 пластичних врећа. Уз Записник о примопредаји приложен је списак *Предмета кривице њимљених од Окружног суда области крагујевачке и предмета за кривична дела њојив народа и државе*. Пописани су предмети који носе број Окружног суда у Крагујевцу, односно иницијално број Војног суда Крагујевачке војне области, затим правоснажно решени предмети Окружног суда Области крагујевачке од 1949. до 1951. године и предмети *из уписника К* за дела против народа и државе суђена пред Окружним судом у Јагодини за период од 1946. до 1957. године. Посебној групи припадају предмети са ознаком *КЗП* за 1945. и 1946. годину, који су вођени пред Окружним народним судом у Јагодини.

Раздвајањем надлежности војних и цивилних судова и променом организације судства, предмети за кривична дела против народа и државе мењали су титулара. Настајали су у Јагодини током и непосредно после Другог светског рата пред Војним судом Крагујевачке војне области (Веће при команди јагодинског војног подручја). Затим је судске поступке за дела против народа и државе цивилних лица преузео и наставио процесуирање новооптужених Окружни народни суд у Јагодини.² Током 1951. године Окружни суд у Светозареву примио је архивиране предмете Војног суда Крагујевачке војне области, који су се односили на осуђена лица са подручја некадашњег Моравског округа (били су смештени у Окружном суду у Крагујевцу). Такође, Окружни суд Области крагујевачке предао је правоснажно решене предмете од 1949. до 1951. године Окружном суду у Светозареву.³

² Закон о кривичним делима њојив народа и државе, Службени лист ДФЈ, 66/1945

³ Предмети Окружног суда у Светозареву који датирају од краја јуна 1949. године, због укидања овог суда предати су у надлежност Окружном суду Области крагујевачке. Окру-

Услед промене надлежних судова предмети су имали различиту фацикулатију, формат и врсту папира. Такође, издвајани су према територијалном принципу из корпуса судске архивске грађе која се налазила у Окружном суду у Крагујевцу и свакако да су и у том погледу претрпели физичке промене (добили нове омоте и нове бројеве са назнаком надлежног суда). Тако су предмети војног суда, поред изворних бројева, добили бројеве Окружног суда у Крагујевцу, да би после преузимања 1951. године на новом омоту уписивани бројеви Окружног суда у Светозареву. Правоснажно решени предмети Окружног суда области крагујевачке за период од 1949–1951. године носили су бројеве овог суда, али и редне бројеве Окружног суда у Светозареву са назнаком предмета који недостају. Издвојени су и предмети из Уписника са *К* ознаком за период 1946–1957. који су припадали Окружном суду у Светозареву и *КЗП* означени предмети који су вођени пред Окружним народним судом у Јагодини.

Архивска грађа садржи судске предмете за кривична дела која су суђена на основу Уредбе о војним судовима НОВ од 24. маја 1944. године и Закона о кривичним делима против народа и државе од 15. августа 1945. године. Војни суд Крагујевачке војне области (Веће при команди јагодинског војног подручја) судио је народним непријатељима од фебруара 1945. на основу Уредбе о војним судовима.

Уредбом о војним судовима од 24. маја 1944. године установљени су војни судови корпуса, војних области и Виши војни суд при Врховном штабу. Судови корпуса или судови корпусне војне области судили су за сва кривична дела војних лица и за кривична дела ратног злочина и народних непријатеља цивилних лица. Виши војни суд је по службеној дужности разматрао пресуде судова корпуса и корпусних војних области којима је изречена смртна казна, казна робије и лишења чина или звања официра. Уредбом је одређен појам ратног злочинца и народног непријатеља.⁴ Чла-

жни суд Области крагујевачке (Окружни суд у Крагујевцу) судио је за кривична дела против народа и државе окривљенима са територије некадашњег Моравског округа од августа 1949. до септембра 1951. године. Од септембра 1951. године поново је успостављен Окружни суд у Светозареву, који преузима предмете Окружног суда Области крагујевачке и поставља суђење у првом степену.

⁴ *Uredba o vojnim sudovima*, <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/vesti/uredba-o-vojn timer-sudovima-nov.html>, 17. мај 2018. Члан 13 Уредбе гласи: *Ратним злочинцима, били они грађани Југославије, окупатимских или других земаља, имају се сматрати: покретачи, организатори, наредбодавци те помагачи и непосредни извршиоци масовних убијања, мучења, присилног исељавања, одвођења у логоре и на присилни рад становништва, затим палежа, уништавања и љачке народне и државне имовине; сви поједини поседници имања и предузећа у Југославији, окупатимским и другим земљама који су нечовечно експлоатирали радну снагу на присилни рад одведених људи; функционери штерористичког*

ном 16 Уредбе предвиђене су казне и заштитне мере за најтежа дела: присилни рад, тешки присилни рад и смртна казна. Уз ове казнене мере, суд је могао изрећи губитак војничке и грађанске части и конфискацију имовине осуђених лица. Истражитељи су имали и функцију тужитеља и прикупљали су доказни материјал за оптужбу, али и за одбрану.

На основу Закона о уређењу и надлежности војних судова од 24. августа 1945. године, надлежност војних судова ограничена је на суђења војним лицима и само у изузетним случајевима судили су цивилима⁵. Војни судови армија судили су у првом степену за кривична дела официра, а у другом степену одлучивали су по жалбама на пресуде дивизијски војних судова. Уколико армија, као формација, није била присутна на одређеној области, осниван је војни суд војне области са надлежностима војног суда армије. Поступци који су вођени против цивилних лица пред војним судовима и по којима је донета првостепена пресуда, такође су окончани пред војним судовима.

По доношењу Закона о кривичним делима против народа и државе 15. августа 1945. године, у првом степену судили су окружни народни судови за сва дела цивилних и војних лица нижег ранга.⁶

Закон је дефинисао појам кривичног дела „против народа и државе“ као радњу којом се угрожава државно уређење Југославије. Кривично дело против народа и државе описано је у четрнаест тачака и одређене су казне лишења слободе са принудним радом најмање три године, конфискација

апарата и терористичких наоружаних формација окупатора и домаћи у служби окупатора; они који су вршили мобилизацију нашег народа за непријатељску војску.

Члан 14 Уредбе: **Народним непријатељима**, имају се сматрати: сви активни учесници, четиници и припадници осталих оружаних формација у служби непријатеља и њихови организатори и помагачи; сви они који су услужби непријатеља и њихови организатори и помагачи; сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду - као шпијуни, достављачи, курири, агенти и слично; који су наводили народ да окупаторима преда оружје; сви они који су издали народну борбу и били у дослуху са окупатором; сви они који се одметну од народне власти и раде против ње. Сви они који разарају народну војску или су на други начин помагали и помажу окупатору; сви они који изврше теške случајеве убиства и љачке и слично.

⁵ Закон о уређењу и надлежности војних судова у Југословенској армији, Службени лист ДФЈ, број 65/1945; Закон о потврди и изменама и допуни Закона о уређењу и надлежности војних судова у Југословенској армији од 24. августа 1945. године, Службени лист ФНРЈ, број 58/1946; Pukovnik Gagović Gavrilović, *Vojni sudovi u novoj Jugoslaviji*, <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z15/07z15.pdf>, 14. март 2018.

⁶ Према члану 14 Закона о кривичним делима против народа и државе (Службени лист ДФЈ, број 66/1945.) окружни народни судови, као првостепени, били су надлежни за суђење у кривичним делима против народа и државе.

имовине и губитак политичких и грађанских права. У изузетним случајевима Закон је предвиђао и смртну казну.

Законом о уређењу народних судова прописан је састав и надлежност окружних судова. Судско веће окружног суда за суђење у првом степену састојало се од двојице поротника и једног судије. Народни одбор округа је именовао и разрешавао судије и поротнике. Окружни судови пресуђивали су у кривичним стварима у првом степену за *кривична дела њрошњив народа и државе*, као и *њрошњив оишњивенародне и задружне имовине*.⁷

Сређивање и обрада

Поступак сређивања Фонда Окружног суда у Светозареву захтевао је детаљну припрему и веома обазрив приступ. Архивска грађа је била пописана, повезана у свежњеве, без спољашњих ознака, са интерном назнаком „четничка архива“. Предмети су разврстани према судским бројевима оних судова у којима су изворно настајали. Иако је последњи власник архивске грађе био Окружни суд у Светозареву, само је један део архивалија припадао изворно овом суду. Архивска грађа о суђењима народним непријатељима била је прикупљена у Окружном суду у Светозареву и груписана под називом *Предметџи њримљени од Окружног суда Обласџи кражујевачке и њредметџи за дела њрошњив народа и државе*. Определџи смо се да прихватџмо ову поделу, која је првенствено тематски дефинисала предмете у оквиру територијалне надлежности Окружног суда у Светозареву.

Прва група предмета, која је била и најобимнија, припадала је Војном суду Крагујевачке војне области (Веће при команди јагодинског војног подручја). Обухватала је архивалије у хронолошком распону од 1945. до 1947. године и територију Моравског округа са припадајућим срезовима: беличким, раваничким, ресавским, левачким, деспотовачким и параћинским. Ове предмете је Окружни суд у Крагујевцу предао Окружном суду у Светозареву 1951. године. На њиховом омоту отиснут је штамбиљ и уписан број Војног суда Крагујевачке војне области, а затим и штамбиљ и број Окружног суда у Крагујевцу. Последњи број који су носџи предметџи уписан је црвеном воштаном бојом на штамбиљу Окружног суда у Светозареву и практично представља њихов редни број.

Друга група предмета носи назџв *Правоснажно решени њредметџи њримљени од Окружног суда Обласџи кражујевачке*. Обухвата период од

⁷ Закон о уређењу народних судова, Службени лист ДФЈ, број 67/1945; Закон о изменама и допунама Закона о уређењу народних судова од 26. августџа 1945. године, Службени лист ФНРЈ, број 51/1946

1949. до 1951. године и односи се на предмете који територијално припадају наведеним срезovima некадашњег Моравског округа. На њиховом омоту отиснут је штамбиљ и уписан број Окружног суда Области крагујевачке.

Трећа група предмета настала је у раду Окружног суда у Јагодини (Светозареву), носи „к“ ознаку и обухвата период од 1946. до 1955. године.

Четвртој групи предмета за дела против народа и државе припадају предмети са ознаком „кзп“, обухватају период рада Окружног народног суда у Јагодини од августа 1945. до марта 1946. године.⁸

После наведене класификације, која је обухватала и идентификацију предмета, као и анализу организације цивилног и војног судства у периоду од 1945. до 1955. године, могло се приступити архивистичком сређивању.

Свака група предмета имала је своје специфичности у погледу форме и садржине. Војна судска акта имала су већи формат, често су писана руком и везивана канапом редоследом како су настајала. Судило се по Уредби о војним судовима, доношене пресуде у *име народа Југославије*, а уз потпис председника суда стајала је обавезна парола: *смрти фашизму – слобода народу*. Пресуде Окружног народног суда најчешће су куцане писаћом машином на танком и провидном папиру, а записници о већању судија остајали у затвореној коверти. Предмети Окружног суда у Светозареву и Окружног суда области крагујевачке садрже пописе списка, акта су куцана писаћом машином и повезивана канапом, док су записници о главном претресу ручно исписивани заједно са пресудом, најчешће на припремљеном обрасцу. Пресуде су изрицане у *име народа* по Закону о кривичним делима против народа и државе.

Унутрашњост предмета разликовала се по обиму и садржају. Тако су неки предмети имали мање од десет листова, док су други могли имати и по неколико стотина. Један део предмета у суду је спајан по кривици већег броја оптужених за истоветно кривично дело. Тако су настали предмети збирних суђења, који су често носили различите бројеве и било је тешко идентификовати њихов последњи број, па чак и надлежни суд који је окончао суђење. Акта су била измешана, без икаквог редоследа, већина без деловодног (регистарског броја) и припадала су различитим институцијама у судском поступку. Поред званичних аката, предмети су садржали и заплећени материјал који је пронађен код оптужених у истражном поступку. Такође, један део предмета садржао је својеврсне петиције грађа-

⁸ Пресуде Окружног народног суда у Јагодини за кривична дела против народа и државе имају *КЗП* ознаку. Прву пресуду са *К* ознаком Окружни суд у Јагодини донео је 18. априла 1946. године (в. ИАЈ, Окружни суд Светозарево, К-1/1946)

на, који су гарантовали да су се оптужени *часно држали* у току рата и да нису учинили ни једно кривично дело.

Предмети су имали сложену структуру, без икаквих трагова код творца фонда који би били путоказ у процесу сређивања.

Пошто се анализом закона и судских поступака за кривична дела против народа и државе могло установити како је текао судски поступак, груписана су акта која су припадала одређеној фази у току поступка по хронолошком принципу. На основу пропратног материјала, доставница, спроводница и писама, олакшано је праћење кретања аката и читавих предмета у поступку, нарочито у хијерархији судских органа.

Прва група аката односила се на истражни поступак који је обављао јавни тужилац у сарадњи са опуномоћством службе за заштиту народа (Озна), од краја јануара 1946. Управом државне безбедности (Удба). Садржи записник о саслушању оптуженог у одељењу за заштиту народа, изјаве сведока и извештаје месних народних одбора о држању оптуженог у току рата и оптужни предлог јавног тужиоца.

Током истраге прикупљан је писани, штампани и фотографски доказни материјал. Овај материјал давао је посебан ефекат архивској грађи о суђењима *народним нејријашљивцима*. Састојао се од личне преписке оптужених у виду писама и разгледница и пословне и службене кореспонденције, уколико се радило о војним лицима или индустријалцима. Понекад су као доказни материјал послужиле чланске карте разних удружења и хуманитарних организација, ратне пропуснице и фотографије оптужених у униформама са наоружањем. Штампани материјал у виду прогласа, летака оружаних формација у току рата, али и пропагандни (у време информбировске кризе), емигрантска штампа и брошуре и илегална литература, такође пружали су живописну слику о животу и раду оптужених *народних нејријашљивца*.⁹

Другу групу аката чине акта судског поступка: изјаве оптужених и сведока, записници о јавној расправи са пресудом, записници о судском већању, пресуде и пропратна преписка надлежног суда са среским судовима по питању конфискације имовине и вишим судским инстанцама у жалбеном поступку тужиоца и осуђених.

⁹ Поред штампаног и фотографског доказног материјала који су се налазили у судским предметима, пронашли смо у предмету против апотекара из Параћина Бошковић Боре лек против болова умотан у папир, који је оптужени сакрио од народне власти и био осуђен за кривично дело из члана 3 Закона о сузбијању недозвољене трговине, вид. Историјски архив Јагодине, Окружни суд Светозарево, К-5/47, Јагодина (ИАЈ, Окружни суд)

Посебна група аката односи се на жалбени поступак тужиоца и осуђених лица (*йосѣуѣак ѣо ѣравним лековима*). У име осуђених, поред адвоката, често су жалбе и молбе за помиловање упућивали чланови породице. Поред наведеног, овој групи аката припадали су извештаји о држању осуђених лица у казним заводима, њиховом здравственом стању и слично. Решења и пресуде виших војних судова, врховног суда, президијума народне скупштине и укази о помиловању, такође припадају овој групи аката.

Како би се олакшало кретање кроз предмет на посебним омотима назначене су групе аката, што је нарочито било корисно током обраде архивске грађе. Није било излучивања, а дупликати пресуда су задржани због физичког стања архивске грађе. Већина пресуда била је у саставу записника о расправи и имала је потпис председника судског већа оверен печатом надлежног суда.

Поступак сређивања и обраде био је отежан због физичког стања докумената и формалних недостатака у самим предметима. Многе пресуде биле су слабо читљиве услед избледелих слова и лошег квалитета папира. Неки предмети нису садржали првостепене пресуде, иако се из садржине могло видети да су окончани и да је оптужени осуђен. Било је и предмета само са пресудама виших судова или са изводом из пресуда. Постојале су и оригиналне пресуде откуцане писаћом машином са потписом без печата. Такви недостаци посебно су евидентирани због корисника архивске грађе у поступку рехабилитације.

Имајући у виду значај архивалија за истраживање веома актуелне теме о државном терору и прогону после Другог светског рата у име „револуционарне правде“¹⁰, најприхватљивији вид обраде био је попис предмета и именски регистар осуђених. Ово решење чинило се оправданим када су у питању корисници у поступку рехабилитације, нарочито надлежни судови, али и истраживачи. Попис је урађен према бројевима пресуда оних судова у којима су изворно настајале и редним бројевима Окружног суда у Светозареву за пресуде војног суда. Бројеви пресуда виших судова, уколико их је било у предметима, уписивани су у напоменама. Поред броја предмета, односно судске пресуде и имена и презимена, у садржај пописа

¹⁰ О репресији комунистичке власти после Другог светског рата: Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića – represija u Srbiji 1944-1953*, Београд 2006; Исти, *Репресија комунистичког режима у Србији на крају Дружоџ свейскоџ раѣа са осврћом на евройско искуствѣ*, 1945. *Крај или нови почейѣак?* Тематски зборник радова, Библиотека „Зборница радова“, бр. 13, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Београд 2006; Коста Николић, *Мач револуције – Озна у Јуџославију 1944-1946*, Београд 2013; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti I-III*:Priredio: Vladimir Geiger, Slavonski Brod 2006, Zagreb 2008.

бележено је место рођења и пребивалишта осуђених лица, занимање, закон и члан по коме су осуђена и евентуално припадништво одређеној војној формацији, организацији или политичкој групи. Евидентирани су и збирни предмети, где је обично на судском омоту стајало име првооптуженог и натпис *и други*. Из таквих пресуда исчитавана су сва имена и уношена у попис предмета осуђених уз одговарајући судски број.

Са посебном пажњом третирали су судски поступци против виђених грађана Моравског округа, индустријалаца, занатлија, трговаца, предратних председника општина и политичара, свештеника, професора, али и команданата Југословенске војске у отаџбини и Српске државне страже. На удару *мача револуционарне правде* били су и припадници демократске омладине, присталице Милана Грола. Услед Резолуције Информбироа 1948. године, југословенска држава је фокусирали нове непријатеље. Наступио је талас судских поступака против присталица совјетског модела комунизма (стаљинизма), чији је најчешћи епилог био дугогодишње заточеништво осуђених у Казнено поправном дому Раб, односно на Голом отоку.

Израдом пописа предмета створена је свеобухватна слика о броју осуђених, њиховим кривицама, војним формацијама или политичким организацијама којима су припадали, местима у којима су живели, њиховој професији, па чак и о ратним догађајима у којима су учествовали.

По завршеној обради, могло се приступити изради именског регистра осуђених лица за дела против народа и државе са територије некадашњег Моравског округа. У регистар су уношени, уколико их је било, и бројеви предмета конфискације коју су спроводили средњи судови. Лица која су била ослобођена оптужбе или којима је обустављен поступак, такође су уписивана, имајући у виду сазнање њихових потомака да им је било суђено, али да немају податке да су били осуђени.

Као резултат обраде Фонда Окружног суда настао је регистар који броји око хиљаду процесуираних и осуђених лица са територије Моравског округа. На тај начин корисници архивске грађе могли су на најбржи начин добити информацију са именом и презименом осуђеног лица, местом пребивалишта и бројем пресуде.

Доступност и коришћење

Проблем коришћења архивске грађе о суђењима народним непријатељима огледао се најпре у комуникацији са Вишим судом у Јагодини, надлежним за вођење поступака рехабилитације. Представници Суда захтевали су да се предмети осуђених лица *за дела против државе и народа* у оригиналу достављају писарници суда по њиховом захтеву. У складу са

Правилником о коришћењу архивске грађе и принципима архивске струке, надлежни суд је упознат о условима и могућностима коришћења архивске грађе. После почетних проблема, договорено је да се Суду достављају копије пресуда са записницима о јавним расправама, оверене печатом и отиснутим штамбиљом Архива. Из тражених предмета, поред првостепених пресуда, издвајане су и пресуде виших судова, као и решења Президијума и укази о помиловању осуђених.

И поред сагласности између Архива и Суда, наступили су многобројни проблеми. Најпре, Суд је у својим захтевима за издавањем копија пресуда, често наводио само име и презиме осуђеног лица, или само број пресуде без назива суда, или број пресуда виших судских инстанци и слично. Уз непрецизне захтеве и назнаке хитности, стварани су додатни проблеми упућивањем заинтересованих лица Архиву за предмете рехабилитације. Поред рехабилитације, одмах се отварало и питање реституције имовине осуђених, а самим тим, повећан је и број захтева, не само судова и физичких лица, већ и овлашћених адвокатских канцеларија. Тако је Архив у једном тренутку морао решавати више захтева по истом предмету, односно за исто лице. Додатни проблем настајао је када предмети нису садржали пресуде или су биле са формалним недостацима, без печата, само у облику извода, преписа и слично. То се морало доказивати, уз многобројна појашњења, слањем копија пратећих аката из предмета.

Услед специфичности архивске грађе Окружног суда, отворено је питање дефинисања услова доступности.

На основу Закона о заштити података о личности¹¹ (члан 5) подаци о личности садржани у архивској грађи, који су приступачни у архивима не подлежу дејству овог закона, са напоменом, *осим ако очигледно ипрећезу суируйни инћереси лица*. У другој тачки члана 5 наведено је да се Закон не примењује на податке *који се обраћују за йорудичне и груђе личне йо-йпребе и нису досћуиуни йпрећим лицима*.

Анализирајући важећи Закон, не може се изузети архивска грађа Окружног суда, имајући у виду *осейљивостй йодайака* који се односе на кривична дела појединаца. У случају Вишег суда, пошто је реч о службеној употреби и захтевима породица и потомака осуђених за рехабилитацију, омогућен је приступ подацима, али уз ограничење права у погледу изјава сведока оптужбе. Претпостављајући могућност да су сведоци још увек живи и да приступ њиховим изјавама може озбиљно угрозити њихов лични и породични интегритет, ограничена је доступност судских предмета у деловима који се односе на изјаве сведока оптужбе. Применом мера ано-

¹¹ Службени гласник РС, бр. 97/2008

нимизације, могао се решити проблем, али је недостајала техничка и финансијска подршка.

Уз наведено ограничење права (члан 23, тачка 8), чланови породица оптужених могли су поднети захтев за приступ подацима из судских предмета којима су остваривали право пред Вишим судом. Такође на основу пуномоћја, могли су поднети захтев и заступници у предметима рехабилитације.

Виши суд у Јагодини одлучивао је у предметима рехабилитације на основу пресуда и није инсистирао на изјавама сведока, које су као посебни акти најчешће настајали у Опумоћству ОЗНЕ или током истражног поступка који је водио тужилац.

Оваквим поступањем не повређују се одредбе Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја¹², пошто се користи право на раздвајање информација и на омогућавање доступности дела докумената (члан 12). Због могућих злоупотреба слободног приступа информацијама, заштиту професионалног интегритета и интегритета личности на коју се информација односи, пружају чланови 13 и 14 наведеног закона¹³. Чланом 14 штити се приватност и углед лица на које се информација односи.

За научноистраживачки рад не постоје ограничења у погледу доступности, осим током трајања поступка сређивања и обраде архивске грађе. Од истраживача се захтева да јасно одреде сврху обраде, да ускладе рад са правилником о коришћењу архивске грађе, важећом методологијом одговарајуће научне дисциплине и етичким кодексом који захтева свака научна област.

Закључак

Архивска грађа о суђењима *народним непријатељима* била је под посебном државном пажњом деценијама после Другог светског рата, због евентуалне компромитације режима. О томе сведочи дугачак период њеног задржавања у разним судским и државним органима, односно у њиховим архивама, у условима потпуне контроле и недоступности. Свакако да

¹² Службени гласник РС, бр. 120/2004

¹³ Закон о приступу информацијама од јавног значаја, Службени гласник РС, бр. 97/2008. Чланом 13 је предвиђено да *орган власти неће тражиоцу омогућити остваривање права на приступ информацијама од јавног значаја ако тражилац злоупотребава права на приступ информацијама од јавног значаја, нарочито ако је тражење неразумно, често, када се понавља захтев са истим или већ добијеним информацијама или када се тражи превелики број информација.*

је немогуће испратити процес нестајања докумената, који је такође забележен током послератних година.

Због великог очекивања јавности и контроверзи које су пратиле отварање теме револуционарног терора у комунистичкој Југославији, био је неопходан опрезан приступ сређивању и обради архивске грађе фонда Окружног суда Светозарево. Рад је био отежан услед непостојања судских уписника и регистара, мешања надлежности војног и цивилног судства, непотпуности предмета, нецеловитости Фонда, оштећења на појединим актима и слично.

Поступак сређивања и обраде био је заснован на важећим архивистичким принципима и унапред дефинисаном циљу.

Израдом именског регистра осуђених постигнут је најбржи приступ информацијама о судским предметима *за кривична дела против државе и народа*.

Потпуна обрада архивске грађе о суђењима *народним непријатељима* захтевала је и истраживање у другим архивима.

У Архиву Југославије прегледана су акта *Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача*¹⁴ и фонд Президијума ФНРЈ. Значајни подаци о осуђеним лицима за дела ратног злочина са подручја Моравског округа могу се пронаћи у Војном архиву, у фонду Војнобезбедносне агенције и *Четничкој архиви*. У Архиву Србије похрањен је фонд Безбедоносно-информативне агенције (*БИА*), са извештајима Одељења за заштиту народа и документима о активностима четника Драже Михаиловића и раду илегалних организација. Такође, документа *Земаљске комисије за суђење ратним злочинцима и колаборационистима*¹⁵ пружају обиље података о осуђеним лицима у Моравском округу и раду среских повереништава за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. За предмете помиловања по жалбеном поступку значајна је архивска грађа фонда Президијума Народне скупштине Србије (Архив Србије).

Регистар осуђених лица за дела против народа и државе и имплементација дигиталне базе података за целу територију Србије, али, свакако, и за остале државе, које су биле у саставу некадашње Југославије, знатно би учинио доступнијим судска документа ове природе корисницима.

¹⁴ Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача 1944-1948, Београд (АЈ, ДК-110), в. Miodrag Zečević, Jovan Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I-II, Београд 2000.

¹⁵ Архив Србије (Железник), Земаљска комисија за суђење ратним злочинцима и колаборационистима 1944-1948, Београд (АС, Г-25)

Истовремено, потребно је јасно дефинисати поступак и услове коришћења архивске грађе судске провенијенције, нарочито када је у питању рок доступности. Неопходно је успоставити и бољу комуникацију са надлежним судовима за вођење поступака рехабилитације.

Због физичког стања архивске грађе (танког и истрошеног папира, избледелих слова и слично), неопходно је заштити документа од непосредног коришћења. Оригиналну архивску грађу (пресуде) потребно је микрофилмовати, а заштита од непосредног контакта би се постигла дигитализовањем. Поред тога, дигитализацијом би се омогућио бржи приступ документима и успоставила интерактивна веза између дигиталних записа и регистра осуђених лица.

Milorad JOVANOVIĆ

ARCHIVAL MATERIAL ON TRIALS OF „NATIONAL ENEMIES“
IN THE MORAVA REGION AFTER THE WORLD WAR 2

Summary

Based on examples from the Fund of the Regional Court in Svetozarevo, the article addresses issues of protection and usage of archival material on trials of the "national enemies" after the World War 2 in Socialist Yugoslavia. The fund has been taken over in 1988 from the Regional Court in Svetozarevo. It contains court cases for criminal offenses that have been processed on basis of the Military Tribunal Order of the National Liberation Army from November 24, 1944, and of the Law on Crimes Against People and State from August 15, 1945. The Military Tribunal of the Kragujevac Military District (Council of the Jagodina Military Area Command) held trials of the „national enemies“ since February 1945 on basis of the Military Tribunal Order. As soon as the Law on Crimes Against People and State came into force trials in the first instance for all civilian and military personnel of lower rank have been held by the regional national courts, the so-called „courts of national honour“.

The problems we faced during working with this fund, the ways of resolving them and complex resolutions that require involving the state institutions at all levels, represent a modest contribution to the study of archival material from the period of state socialism in the former Yugoslavia.